

готовність до певних типів очікувань тощо) і тими, що визначають бажаний рівень соціалізованості.

4. Соціальне навчання є універсальним механізмом політичної соціалізації молоді в перехідному суспільстві. Допоміжними визначено механізми проєкції, самокатегоризації, рефлексії, ототожнення, реконструкції, самоствердження, соціального порівняння, переконування, переоцінки цінностей, уніфікації та конструювання реальності.

5. Продуктивним напрямом пошуку ефективних освітніх впливів є опертя на здобутки теорії соціального навчання та її подальший розвиток у дослідженнях когнітивістської школи, зокрема результати досліджень когнітивного розвитку внаслідок моделювальних впливів, де моделювання виявилось ефективним засобом формування поведінки, що регулюється правилами.

Література

1. *Розум И. С.* Психология социализации и социальной адаптации человека / И. С. Розум – СПб. : Речь, 2006. – 365 с.
2. *Стоунс Э.* Психопедагогика. Психологическая теория и практика обучения / Э. Стоунс. – М. : Педагогика, 1984. – 472 с.
3. *Хегенхан Б.* Теории научения / Б. Хегенхан, М. Олсон. – 6-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 474 с.
4. *Фрейдджер Р.* Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Р. Фрейдджер, Д. Фейдимен. – М. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 608 с.

© **Жадан І. В.**

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ ПОЛІТИЧНОЇ АНТИЦИПАЦІЇ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗА ДОПОМОГОЮ РЕПЕРТУАРНИХ ГРАТОК

К. В. Захаров, м. Дніпропетровськ

Виявлено відмінності між політичною антиципацією і політичним прогнозуванням. Політична антиципація розглядається як індивідуально-психологічний феномен випереджального відображення, а політичне прогнозування – як науково обґрунтована пізнавальна діяльність. Проведено емпіричне дослідження політичної антиципації на прикладі побудови респондентами прогнозів щодо політичного майбутнього, показано особливості зв'язку такого прогнозування з електоральною поведінкою індивіда.

Ключові слова: політична антиципація, політичний прогноз, репертуарні ґратки, електоральна поведінка.

Выявлены различия между политической антиципацией и политическим прогнозированием. Политическая антиципация рассматривается как индивидуально-психологический феномен опережающего отражения, а политическое прогнозирование – как научно обоснованная познавательная деятельность. Проведено эмпирическое исследование политической антиципации на примере построения респондентами политических прогнозов в отношении политического будущего, показаны особенности связи такого прогнозирования с электоральным поведением.

Ключевые слова: политическая антиципация, политический прогноз, репертуарные решетки, электоральное поведение.

The differences between political anticipation and political forecasting are described. Political forecasting is defined as science based cognitive activity, and political anticipation is defined as an individual-psychological phenomenon of anticipatory reflection. An empirical study of political anticipation with political forecast constructing is conducted. The special relations of political predictions with the electoral behavior are shown.

Key words: political anticipation, political forecasting, repertory grid, electoral behavior.

Проблема. Політична антиципація – доволі нове поняття в сучасній політичній психології. У психології антиципацію як випереджальне відображення дійсності розглядали свого часу багато вчених (П. К. Анохін, Ф. Бартлет, М. О. Бернштейн, Дж. Брунер, К. Дункер, О. Зельц, Б. Ф. Ломов, Н. О. Менчинська, Ж. Піаже, Л. О. Регуш, С. Л. Рубінштейн, Є. М. Сурков, О. К. Тихомиров та ін.), але роль антиципації в політичній свідомості, її властивості почали вивчати, власне, тільки останні десять років. Так, велику увагу дослідженню цього феномена приділяють сьогодні І. Г. Батраченко, О. М. Данцева. Політичну антиципацію вони визначають як “підструктуру психічного, призначену для суб’єктивного моделювання перебігу політичних подій, процесів та станів політичної сфери суспільного життя” [1, с. 61]. Окрім теоретичних розвідок, проведено низку емпіричних досліджень і запропоновано специфічні практики (наприклад, “Тренінг політичного прогнозування” І. Г. Батраченка [2]).

Сама проблема випереджального відображення дійсності становить величезний інтерес для сучасних дослідників, оскільки антиципація має універсальне значення для регулювання людської активності [3]. Це стосується і політичної сфери – адже залежно від наявної в політичних прогнозах картини майбутнього людина жадає або активно прагнути до нього, або протидіяти йому, або пасивно чекати на нього [4]. З огляду на те, що політична антиципація є новим поняттям, слід все ж таки провести межу між ним і близьким до нього за семантикою, але відмінним за змістом поняттям політичного про-

гнозування, а ще висвітлити можливості використання поняття політичної антиципації в емпіричних дослідженнях.

Мета статті: більш чітко окреслити зміст поняття політичної антиципації та показати на прикладі аналізу електоральної поведінки індивіда його евристичний потенціал.

У чому ж полягають відмінності між політичною антиципацією і політичним прогнозуванням? Під політичним прогнозуванням, на думку сучасних дослідників, слід розуміти “науково обгрунтоване судження про можливі стани того чи іншого явища в майбутньому, альтернативні шляхи і терміни їх реалізації” [4]. Підкреслимо, що наголошується саме на *науковому обгрунтуванні* прогнозу. На те, що передбачення в прогнозуванні має наукову основу, вказують також І. В. Бестужев-Лада і В. А. Лисичкін [5; 6]. Більш конкретно поняття політичного прогнозування визначає К. Ващенко, підкреслюючи, що це “процес науково обгрунтованого припущення про можливі шляхи розвитку політичних подій у майбутньому, вироблення рекомендацій для практичної діяльності в певних умовах” [7, с. 165]. О. М. Лактіонов і О. С. Логвиненко звертають увагу на міждисциплінарність і складність прогнозування [8].

На думку дослідників, антиципація є більш ширшим за обсягом поняттям, ніж політичний прогноз. Так, І. В. Бестужев-Лада виділяє прогнозування як одну з форм антиципації [5]. Цікавий погляд пропонує М. А. Лепський; дослідник вважає, що прогноз є вірогідним твердженням про майбутнє з порівняно високим ступенем достовірності, тоді як антиципація – це “логічно сконструйована модель можливого майбутнього з поки що не визначеним рівнем достовірності” [9]. Тож антиципація завжди наявна в політичному прогнозуванні, але не будь-яке випереджальне відображення є прогнозом.

Беручи до уваги те, що в основі прогнозування лежить науковий підхід, логічно припустити, що відмінності полягають у методах прогнозування. Так, В. П. Горбатенко вказує на наявність специфічних методів побудови прогнозу – екстраполяції, моделювання і експертизи [4]. В. Л. Гавеля виділяє п'ять комплексів політичного передбачення: сценарії майбутнього, екстраполяція, історична аналогія, експертні оцінки, моделювання [10]. Д. В. Прасол описує кількісні і якісні методи прогнозування [11]. Зрозуміло, що звичайний індивід не має такого інструментарію для побудови прогнозів, для нього випереджальне відображення є чимось само собою зрозумілим.

У науковому прогнозуванні є правила, за якими будується прогноз, виокремлено певні етапи його побудови. Наприклад, К. Ващенко виділяє ряд принципів, які слід враховувати при прогнозуванні: прин-

цип альтернативності, принцип системності, синтетично-плюралістичний принцип, принцип безперервності прогнозування, принцип верифікації [7]. В. П. Горбатенко пропонує схему етапів побудови прогнозів:

- 1) розроблення програми дослідження;
- 2) побудова базової моделі (охоплює складання переліку можливих показників змін об'єкта);
- 3) збирання даних контексту прогнозування, тобто врахування сукупності зовнішніх щодо об'єкта прогнозування умов;
- 4) побудова передмодельних сценаріїв, розгляд узагалі можливих варіантів розвитку подій;
- 5) створення серії гіпотетичних (попередніх) пошукових моделей;
- 6) побудова серії гіпотетичних нормативних моделей згідно із заданими реальними нормами, ідеалами, цілями;
- 7) оцінювання достовірності, точності та обґрунтованості прогнозу;
- 8) вироблення рекомендацій для рішень у сфері управління на основі зіставлення пошукових і нормативних моделей;
- 9) експертиза підготовленого прогнозу і рекомендацій та їх доопрацювання з урахуванням обговорення; передача їх замовникові;
- 10) зіставлення матеріалів уже виробленого прогнозу з новими даними прогнозного контексту і започаткування нового циклу досліджень [12].

При плануванні власної діяльності перед індивідом можуть не стояти ті чи інші завдання, які передбачає побудова наукових прогнозів. Так, не завжди людині потрібна експертиза її власного прогнозу або побудова прогнозу для вироблення рекомендацій, не кожний прогноз передбачає новий цикл досліджень тощо. Утім, є підстави припустити, що навіть на буденному рівні ненаукові прогнози будуються за схожою схемою.

За приклад можна навести дослідження М. А. Лепським релігійної практики антиципації як методу політичного прогнозування в китайській середньовічній політиці. На основі книги “Шуцзин” Лепський виділяє такі етапи побудови прогнозу:

- 1) аналіз зовнішнього середовища;
- 2) вивчення сприймання поточних подій;
- 3) визначення актуальних проблем в основних сферах управління;
- 4) “пошук своєчасності” (часовий розрахунок планування);
- 5) умови легітимації “великого плану”;
- 6) вибір стилю управління;
- 7) експертиза рішення (“перевірка сумнівів”);
- 8) пошук фактів, які підтверджують рішення;
- 9) оцінювання результату [9].

Порівнявши обидві схеми, бачимо, що вони досить схожі і відрізняються лише порядком дій при побудові прогнозів. Тож відмінності полягають у певних принципах прогнозування в засобах, але сам план дій приблизно однаковий як для політичного прогнозування, так і для політичної антиципації.

Важливим видається те, що в політичному прогнозуванні виділяють дві іпостасі: теоретико-пізнавальну і управлінську. Але в цьому помітні відмінності між прогнозуванням і антиципацією також не виявляються – найважливішими формами випереджального відображення один з найвідоміших дослідників Б. Ф. Ломов називав саме передбачення і цілепокладання [13].

У політичному прогнозуванні, як відомо, виділяють об'єкт і предмет прогнозування. При цьому об'єктом є внутрішня і зовнішня політика, а предметом – пізнання можливого характеру політичних подій, явищ, процесів. Можливо, на буденному рівні людина свідомо не виокремлює об'єкт і предмет передбачення, але самі вони при розгляді політичної антиципації великих змін не зазнають. Остання відмінність між зазначеними поняттями, на наш погляд, полягає в кінцевій меті випереджального відображення. Так, політична антиципація постає скоріше як регулятор власної активності людини, тоді як політичний прогноз (особливо коли йдеться про нормативні прогнози) направлений на зміну активності інших людей. Наприклад, О. В. Єгорова-Гантман, О. М. Лактіонов, О. С. Логвиненко приділяють значну увагу тому, як політики формують образи бажаного майбутнього для людей, щоб отримати їхні голоси [8]. І, власне, одним з основних завдань політичної сили у владі є планування соціально-економічного розвитку. Але такі образи також не завжди можна назвати політичними прогнозами. Вище ми підкресливали, що прогноз має будуватися на наукових засадах, а на практиці у виборчий період “висока соціальна значимість прогнозу стимулює появу безлічі “барвистих” картин майбутнього життя, не підкріплених глибоким аналітичним опрацюванням, тобто псевдонаукових за своєю суттю” [там само, с. 67]. І. В. Бестужев-Лада зауважує, що прогнозування не можна розглядати як безумовну констатацію. Воно має сприйматися як умовна, інструментальна діяльність, що вкладається у формулу: може бути або станеться за певних умов [5].

Отож можемо узагальнити, що відмінності між політичним прогнозуванням і політичною антиципацією полягають у більшому обсязі поняття антиципації, підрядності антиципації процесові прогнозування, науковій обґрунтованості політичного прогнозу, наявності чітко визначених правил побудови прогнозу, рівні достовірності отриманої різними шляхами картини майбутнього, кінцевій меті використання цієї картини.

Щоб на практиці з'ясувати евристичну цінність поняття політичної антиципації, було проведено *дослідження її зв'язку з електоральною поведінкою виборця*. При цьому під електоральною поведінкою ми розуміли дії (або бездіяльність) електорату, пов'язані з делегуванням владних повноважень політичному суб'єктові (лідерові або партії) в процесі їх взаємодії [14]. Електоратом згідно з Конституцією України є громадяни України, які досягли 18 років і мають право обирати та бути обраними. Дослідження проводилося під час виборів Президента України 2010 р. Ми досліджували, як, власне, виборці орієнтуються в бажаних картинах майбутнього, які пропонують кандидати у своїх передвиборних програмах, та намагалися з'ясувати, чи впливають ці прогнози на їхній вибір тощо.

Теоретична гіпотеза полягала в тому, що кожен кандидат у Президенти символізує для виборця певний варіант політичного майбутнього і ці образи майбутнього впливають на електоральні симпатії виборців.

Дослідження проводилося у грудні 2009 р. в м. Дніпропетровську перед першим туром виборів Президента України. У дослідженні брали участь дві групи молоді: студенти денного відділення психологічного факультету Дніпропетровського національного університету (28 осіб) віком від 19 до 23 років, серед яких переважали випробувані жіночої статі, і студенти заочного відділення психологічного факультету цього ж ВНЗ (24 особи) віком від 21 до 46 років.

На першому етапі випробувані мало відповісти на такі запитання:

1. Якби вибори відбувалися цієї неділі (27 грудня), за кого б Ви проголосували?

2. Як Ви вважаєте, хто насправді стане Президентом України?

На другому етапі студенти працювали з другою частиною опитувальника. Їхнім завданням було побудувати низку політичних прогнозів щодо майбутнього України: скласти свій власний прогноз, змалювати картину бажаного майбутнього (ідеальний прогноз) та розробити прогнози розвитку подій за умови, що Президентом України стане один із лідерів президентських перегонів (С. Тігіпко, Ю. Тимошенко, В. Ющенко, В. Янукович, А. Яценюк).

Для складання прогнозу випробуваним було запропоновано скористатися модифікованою технікою репертуарних граток Дж. Келлі [15]. Елементами для оцінювання при цьому були різні варіанти майбутнього, а конструктами – власне перелік політичних подій, які це політичне майбутнє складають. Вибудовуючи прогноз політичного майбутнього, респондент мав оцінити вірогідність настання кожної події з переліку відповідним показником – від 0 до 100% для кожного з варіантів майбутнього. Наведений в анкеті перелік подій було складено на основі контент-аналізу всіх 18 передвиборних програм

кандидатів на пост Президента України. Мета контент-аналізу – визначити проблеми і шляхи їх вирішення, які найчастіше пропонували самі кандидати в президенти. Таким чином було складено наведений нижче перелік подій політичного майбутнього.

1. Економічна криза завершиться (значне зниження темпів інфляції, стабілізація національної валюти);
 2. Буде впроваджено духовну освіту дітей та молоді.
 3. Керівництво буде очищено від корупціонерів.
 4. Зменшаться податки для малого і середнього бізнесу.
 5. Буде здійснено децентралізацію влади (зміцниться система місцевого самоврядування, збільшаться її фінансові повноваження).
 6. Упроваджуватимуться енергозберігальні технології.
 7. Підвищаться державні виплати при народженні дітей.
 8. Відбудеться перехід на контрактну армію, армію буде модернізовано.
 9. Російській мові буде надано статусу другої державної.
 10. Буде проведено комплексну реконструкцію міст.
 11. Запровадять страхову медицину, законом буде визначено перелік медичних послуг, які можна отримати на безплатній основі.
 12. Кожний матиме можливість отримати якісну освіту.
 13. Зростуть заробітні плати і пенсії (соціальні стандарти).
 14. Зміцняться дружні стосунки з Російською Федерацією.
 15. Україна розвиватиме стратегічне партнерство з ЄС.
 16. Україна вступить до НАТО.
 17. Суди буде виведено з-під політичного, адміністративного і корупційного впливу.
 18. Депутати всіх рівнів обиратимуться за відкритими списками.
 19. З'являться нові робочі місця, зменшиться кількість безробітних.
 20. Спостерігатиметься значний розвиток сільського господарства (Україна поверне собі статус провідного постачальника сільгосппродукції).
 21. Буде впроваджено податок на багатство.
 22. Буде впорядковано продаж генетично модифікованих продуктів і вирішено проблему питної води.
 23. Підтримуватиметься вітчизняне виробництво, а українська продукція просуватиметься на світових ринках.
 24. Кількість чиновників усіх рівнів буде скорочено.
 25. Буде відроджено систему народного контролю за депутатами.
- Весь спектр запропонованих політичних подій мав тільки позитивний сенс, тому ми додали до них ще два варіанти, які рідко траплялися в програмах кандидатів і описували негативний розвиток подій:
26. Країну буде доведено до банкрутства, політичної та економічної руйни.

27. В Україні буде війна.

На основі аналізу результатів анкетування було проведено інтерв'ю з випробуваними. Аналіз анкет здійснювався в парадигмі психосемантичних досліджень, тобто отримані оцінки вірогідності настання певних політичних подій являли собою координати точки (певної картини майбутнього за умови, що Президентом стане кандидат N) у багатомірному просторі. Подальша обробка полягала в визначенні відстаней між цими точками: власне, розраховувалися 1) відстань між власним прогнозом майбутнього і ідеальним прогнозом майбутнього; 2) відстані між власним прогнозом і прогнозами за умови, що Президентом стане кандидат N; 3) відстань між ідеальним прогнозом і умовними прогнозами, зазначеними вище. Для розрахунку було використано математичну формулу знаходження відстані в багатомірному просторі:

$$d_{1,2} = \sqrt{\sum_i (x_i - y_i)^2}$$

Кінцевий результат мав таку форму: 1) прізвище кандидата на посаду Президента України, за якого випробуваний віддав би свій голос; 2) прізвище кандидата, який мав насправді перемогти, на думку респондента; 3) прізвище кандидата, умовний прогноз якого був найближчим до власного прогнозу випробуваного в семантичному просторі; 4) прізвище кандидата, умовний прогноз якого був найближчим до ідеального прогнозу випробуваного в семантичному просторі.

Подальша обробка даних полягала в перевірці розподілу збігів свідомих відповідей випробуваного щодо кандидатів (пункти 1, 2) та імпліцитних уявлень випробуваних (пункти 3, 4). За мету ставилося довести, що розподіли зазначених збігів статистично достовірно відрізнятимуться від рівномірного розподілу. Для цього застосовувався статистичний критерій χ^2 -Пірсона. З огляду на нечисленну вибірку критерій розраховувався з поправкою Йетса, тобто зменшенням абсолютного значення різниці між очікуваними і спостережуваними частотами на величину 0,5 перед піднесенням до квадрату [16] (табл.).

Таблиця

Кількість збігів прізвищ кандидатів у президенти України і відмінності розподілу збігів порівняно з рівномірними

Порівняння прізвищ у пунктах	Кількість збігів, %	Значення χ^2	Рівень значущості
п. 1 і п. 2	10,6	29,13	0,001
п. 2 і п. 3	26,1	10,52	0,001
п. 1 і п. 4	58,7	1,39	0,238

Передусім розгляньмо свідомі відповіді випробуваних щодо кандидатів, які, на їхню думку, мали виграти на виборах, і кандидатів, за яких респонденти планували віддати свій голос. Прогнози випробуваних щодо переможця президентських виборів розподілилися таким чином: С. Тігілко – 8,7%; Ю. Тимошенко – 45,7%; В. Ющенко – 0%, В. Янукович – 43,5% , А. Яценюк – 2,2%. Значення $\chi^2=28,6$ вказує на відмінність розподілу від рівномірного (на 0,1-відсотковому рівні значущості). Власне, це може свідчити про застосування соціально-психологічних технологій для впливу на погляди виборців, адже від самого початку виборчої кампанії ЗМІ активно поширювали думку, що лідерами перегонів є Ю. Тимошенко і В. Янукович. Але цікавим видається те, що ця виборча технологія мала вплив на “знання” про потенційного переможця виборів, але не впливала реально на електоральну поведінку випробуваних. Аналіз розподілу збігів думки випробуваного про кандидата, який мав перемогти, і кандидата, за якого він збирався проголосувати (збіги прізвищ кандидатів у п.1 і п.2), показав, що виборці визначилися і твердо збиралися здійснити свій вибір незалежно від того, має їхній кандидат шанси на перемогу чи ні. Так, серед випробуваних виявилось тільки 10,6% таких збігів – значення $\chi^2=29,13$ свідчить про відмінність розподілу збігів порівняно з рівномірним (на 0,1-відсотковому рівні значущості).

Порівняння п.2 і п.3, тобто прізвища кандидата, що, на думку випробуваного, мав перемогти, і прізвища кандидата, прогноз щодо перемоги якого був найближчим у семантичному просторі до реального прогнозу, також показало недостатню кількість збігів. Тобто, на думку випробуваних, вірогідність виконання обіцянок у передвиборних програмах не залежить у свідомості респондентів від того, хто насправді стане Президентом. Так, наприклад, випробувані свідомо могли дати прогноз, що переможцем виборів стане В. Янукович, але в семантичному просторі найбільш близьким до реального був прогноз, що пророкував перемогу Ю. Тимошенко. Кількість збігів становила 26,1%, значення $\chi^2=10,52$, рівень значущості $p=0,001$.

Порівняння п.1 і п.4, тобто прізвища кандидата, за якого випробуваний збирався проголосувати, і прізвища кандидата, прогноз щодо перемоги якого був найближчим до ідеального майбутнього, показало доволі цікавий результат. Кількість збігів становила 58,7%, значення $\chi^2=1,39$ – розподіл збігів статистично достовірно не відрізнявся від рівномірного. Тобто гіпотеза про те, що випробувані обирають кандидата за його програмою або конструюють уявлення про майбутнє за умови перемоги кандидата близьким до бажаного майбутнього, не підтвердилася. Подальші інтерв'ю з випробуваними показали, що могло стати причиною такого результату. На запитання “Чи усвідомлювали

Ви, що прогноз майбутнього за умови перемоги кандидата, за якого Ви збиралися проголосувати, не є найближчим до ідеального прогнозу?” випробувані відповідали, що вони це розуміли, але не кожна із зазначених у переліку політичних подій мала для них однакову значущість. Так, дехто з кандидатів міг наблизитися за прогнозом до ідеального майбутнього за великою кількістю подій, але найважливішою подією для випробуваного була інша, і тому результати не збігалися.

Висновки. Проведене нами дослідження дало змогу визначити особливості взаємодії уявлень індивіда про майбутнє і його свідомих електоральних уподобань, розкрити нову сферу застосування методів психосемантичного дослідження у вивченні уявлень про політичне майбутнє.

Отримані результати розкривають певні аспекти електоральної поведінки індивіда та особливості конструювання ним прогнозів щодо політичного майбутнього. Власне, виборці, які визначилися щодо кандидата, будуть підтримувати його незалежно від того, має він реальні шанси на перемогу чи ні. Виявилось, що реальний прогноз щодо майбутнього молоді люди не пов'язують з обранням тієї чи іншої особи з переліку кандидатур на посаду Президента України. Можливо, що прогноз щодо перемоги одного з кандидатів є просто думкою, нав'язаною засобами політичних технологій, суспільними уявленнями тощо. А коли випробуваний починає самостійно міркувати і будувати власний прогноз щодо майбутнього, то він спочатку актуалізує свої знання політичної ситуації, а потім, вибудовуючи прогноз щодо політичного майбутнього за умови перемоги одного з кандидатів, він намагається виходити при цьому із своїх знань про кандидата і його політичну програму.

Результати проведеного дослідження можна використовувати для розроблення політичних програм партій, кандидатів у депутати всіх рівнів і кандидатів на посаду Президента України, у дослідженнях електоральної поведінки тощо.

Подальша перспектива дослідження має містити в собі не тільки когнітивний компонент, тобто знання, які випробувані продукують про картини майбутнього, а й афективний – оцінюючи політичні прогнози випробуваного, слід визначати значущість для нього тих чи тих подій.

Література

1. *Батраченко І.* Політична антиципація як предмет психологічного дослідження / І. Батраченко, О. Данцева // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 58–64.
2. *Бригадир М.* Проблеми політичної психології в сучасній Україні / М. Бригадир // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 154–155.

3. *Ломов Б. Ф.* Антиципация в структуре деятельности / Б. Ф. Ломов, Е. Н. Сурков. – М. : Наука, 1980. – 280 с.
4. *Горбатенко В.* “Аналіз майбутнього” та його роль в управлінні соціально-політичними процесами [Електронний ресурс] / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2 (29). – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=22&c=219>.
5. *Бестужев-Лада И. В.* Рабочая книга по прогнозированию / И. В. Бестужев-Лада. – М. : Мысль, 1982. – 430 с.
6. *Лисичкин В. А.* Теория и практика прогностики (методологический аспект) / В. А. Лисичкин. – М. : Наука, 1972. – 224 с.
7. *Ващенко К.* Основні форми і принципи дослідження політичного аналізу і прогнозу / К. Ващенко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 165–172.
8. *Лактіонов О. М.* Прогнозування як ресурс політичного лідерства / О. М. Лактіонов, О. С. Логвиненко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 64–72.
9. *Лепский М. А.* Религиозная практика антиципации как метод прогнозирования в китайской средневековой политике [Електронний ресурс] / М. А. Лепский // Ноосфера і цивілізація: наук. журн. – 2007. – № 8. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Niz/2007_8/lepskiy.htm.
10. *Гавеля В.* Соціальні пріоритети передбачення і конструкції власного майбутнього людини / В. Гавеля // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї : [зб. статей]. – К. : Укр. акад. політ. наук. – 2008. – Вип. 14. – С. 27–34.
11. *Прасол Д.* Структура прогностичного компонента та його роль в управлінській діяльності / Д. Прасол // Соціальна психологія. – 2005. – № 5 (13). – С. 38–45.
12. *Горбатенко В.* Поетапний цикл здійснення прогнозів / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 37–44.
13. *Ломов Б. Ф.* Память и антиципация / Б. Ф. Ломов // Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. – М. : Педагогика, 1991. – С. 73–81.
14. *Маренков А. В.* Социально-психологические факторы электорального поведения : (на примере современной России и стран СНГ) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / А. В. Маренков. – Ярославль, 2004. – 22 с.
15. *Келли Дж.* Теория личности. Психология личных конструктов / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
16. *Наследов А. Д.* Математические методы в психологии : учеб. пособ. / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 232 с.

© Захаров К В.